

УДК 37(09)

Тетяна Кочубей,
доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної педагогіки,
соціальної роботи та історії педагогіки,
проректор з науково-педагогічної роботи
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

АНТРОПОЦЕНТРИЧНИЙ ВИМІР У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

В статті висвітлено антропоцентричні погляди Григорія Сковороди на природу людини, процес її навчання і виховання, зацентовано увагу на пропагованих ним ідеях внутрішньої, істинної, духовної людини, пізнання серцем, самопізнання (пізнай себе), «сродної праці» (спорідненої праці), висвітлено розуміння вченим сенсу життя, яке він вбачав в досягненні людиною щастя, стану куражу – сердечної веселості, досягнення душевної рівноваги.

Ключові слова: Григорій Сковорода, антропоцентричний вимір, кордоцентризм, «сродна праця», істинна людина, щастя.

В статье освещено антропоцентрические взгляды Григория Сковороды на природу человека, процесс его обучения и воспитания, зацентрировано внимание на пропагандированных им идеях внутреннего, истинного, духовного человека, познание сердцем, самопознание (познай себя), «сродного труда» (родственного труда), освещено понимание ученым смысла жизни, которое он видел в достижении человеком счастья, состояния куража – сердечного веселья, достижения душевного равновесия.

Ключевое слово: Григорий Сковорода, антропоцентричное измерение, кордоцентризм, «сродный труд», истинный человек, счастье.

In the article the anthropocentric views of Grygoriy Skovoroda on human nature, the process of his training and education are described. Also the article pays attention to his ideas of inner, true, spiritual human, perception with heart, self-knowledge, a related work, it highlights the understanding by the scientist of meaning of life, which he saw in achieving by a person of happiness, courage status – cordial fun, achievement of peace of mind.

Key words: Grygoriy Skovoroda, anthropocentric dimension, cordocentrism, «related work», true man, happiness.

Постать Григорія Сковороди, як основоположника кордоцентричної філософії, привертає до себе увагу не тільки філософів, але й педагогів. Висунуті ним ідеї виховання внутрішньої, істинної, духовної людини, здатної розібратися в своїх діях і вчинках, думках і почуттях, пізнати свої здібності і схильності та досягти щастя залишаються актуальними і в третьому тисячолітті. Звернення до антропоцентричних поглядів Григорія Сковороди дозволяє вибудовувати сучасні навчально-виховні концепції на засадах самопізнання, кордоцентризму та гуманізму. Все сказане вказує на актуальність, теоретичну і практичну значущість піднятої проблеми.

Різних аспектів спадку педагога-мислителя, з педагогічної точки зору, торкалися Т. Десятов, Н. Дічек, М. Євтух, В. Кузь, А. Кузьмінський, Н. Побірченко, Л. Прокопенко, О. Сухомлинська та ін. Але поза межами дослідження залишилася проблема антропоцентричного виміру у його творчому доробку.

Метою статті є обґрунтування ідей антропоцентризму у філософсько-педагогічній спадщині Григорія Сковороди та визначення внеску вченого в історико-педагогічну науку.

На переконання українського мислителя, справжня сутність людини полягає в тому, що вона робить, як вона діє. Сутність людини виявляється в її розумі, її «серці», морально-психологічних властивостях – «думка й серце – істинна людина» [7, с. 431]. Звідси сенс людського життя на землі Г. Сковорода бачить у тому, що кожен повинен знайти в собі «істинну людину» – людину, народжену від Бога, Бога в собі, іншими словами – пізнати і створити себе як особистість. Серце в людині, її думки приховані у тілі так, як зерно у колоску. Як у зернині ховаються нові стебла і нові колоски, так у серці й розсудку людини прихована її сутність, її особистість, що проростає добрими справами, за якими – вічність [4, с. 200].

Заблудити від свого Бога – це втратити самого себе, відійти від самопізнання, схибити з того шляху, який веде до душевного спокою. На жаль, розпачливо міркує Г. Сковорода, більшість людей блудять і відходять від цього шляху, зупиняються десь на півдорозі, перебувають у напівтемряві, куди не сягає проміння Божого ока. З цього приводу він зауважує: «Не дивина знайти дорогу, та ніхто шукати не хоче, кожен іде своїм шляхом і іншого веде – у тому-то й трудність» [7, с. 360]. Не кожному дано проникнути в таємницю самопізнання, бо це нелегкий труд. Г. Сковорода переконаний, що пізнати себе і побачити в собі Бога можуть лише вибрані одиниці – люди чисті серцем, помислами і вчинками. На відміну від мислителів Західної Європи, які у мікрокосмі бачили, насамперед, відображення макрокосму, Г. Сковорода вважає цей малий світ виключно правом людської особистості – це замкнуте царство людини, її власний світ, де вона сама собі господар.

Отже, основною ознакою, що характеризує людину, згідно з ученням Г. Сковороди, є її розум та її «серце». «Всякий є тим, чие серце в нім»

[7, с. 76, 77]. Звіряче серце людини робить її звіром, а благородне серце стає джерелом високолюдяних вчинків, спонукає на подвиги. Думки, почуття, високі моральні якості, воля і здібності людини – це те її «добро, яке у вогні не горить, у воді не тоне», якого «тля не тлить, тать не краде» [7, с. 469]. «Серце» визначає зміст і характер дій, учинків, ставлення до інших людей.

Даючи відповідь на запитання: що таке «серце», Г. Сковорода подає цілу низку відповідей, з першого погляду, наче розбіжних і навіть суперечливих. Насправді ж ці відповіді, коли поглянути на їх основний зміст й очистити від архаїчних словесних форм, становлять різні аспекти однієї і тієї ж думки. Він «розрізняє в психічному житті явища і суть, так би мовити, його поверхню і глибину», яку він і називає «серцем» [3, с. 173]. «Серце» – це осередок усього психічного життя, це інтимні думки, погляди, переконання, пов'язані з ними почуття і прагнення людини. На думку Г. Сковороди, «Глибоке серце... не що інше є, як думок наших необмежена безодня, тобто істина суть і суцтва істота, і сама есенція, і зерно наше, і сила» [9, с. 94]. Думка є основним явищем у психічному і духовному житті людини, тому «вона часто зветься серцем людини». Тільки та думка, в істинності якої людина переконалась і яку вона прийняла як свою, пережила її, може вважатися «серцем» людини. Тому той «повністю бачить людину і серце її любить, хто любить думки її». Разом з тим, «серце» – це і почуття людини, її прагнення.

Отже, «серце», за Г. Сковородою – це єдність думок, почуттів і прагнень людини. Єдність ця, очевидно, полягає в тому, що «думки, зумовлюючи почуття людини, в той же час самі стають глибоко інтимними, задушевними, сердечними. Вони виходять з глибини душі особистості, зігріті її почуттями, вони є її переконаннями, що визначають і її дії. Тільки «про такі думки й можна сказати, що вони є «серцем» людини, бо вони водночас є її почуттями і прагненнями» [3, с. 173].

Велике значення, якого Г. Сковорода надає ролі морально-психічних якостей у житті людини, зумовила їхнє місце в його програмі пізнання людини і самопізнання. Пізнати себе, стверджує він, – означає насамперед розібратися в своїх діях і вчинках, у своїх думках, почуттях і бажаннях, знайти «корень, звідки все проізрастає», пізнати свої здібності і схильності. Тобто, «зуміти знайти в усій різноманітності проявів психічного життя людини, в мотивах її діяльності істотне, постійне і, відокремивши його від неістотного, минушого, на нього спиратися у своїй практичній діяльності» [3, с. 107].

Внутрішня, невидима, істинна людина є, згідно з міркуваннями Г. Сковороди, мірою всіх речей. У ній набувають свого значення також усі символи макрокосму і Біблії. Усі «предмети, вся різноманітність явищ світу, що символізують вічність, без людини є пустими». Г. Сковорода вчить, що «певний символ набуває значення лише тоді, коли зв'язок між знаком і позначуваним усвідомлюється людиною. Це стосується і самої

людини як центру всіх знаків» [4, с. 200]. Він подає вказівки щодо способів розпізнання психічних якостей дітей і дорослих, виходячи з їхньої поведінки та діяльності. На його думку, здібності, нахили у дітей виявляються вже в їхніх забавках, іграх, а відтак – в успіхах у тих чи інших видах навчання. Спостерігаючи за діяльністю дітей, можна дізнатися про їхні схильності. Даючи поради, як виховувати дітей, він стверджує, що головне у вихованні є «виховання їхнього серця».

Надаючи великого значення мисленню, яке, за його переконанням, відіграє провідну роль в емоціональному житті людини, накладає відбиток на її характер і почуття, Г. Сковорода обґрунтовує свою думку тим, що під впливом мислення почуття стають «розумними». Розумова ж діяльність є одним з джерел високих почуттів. Ставлячи почуття в залежність від розуму, філософ, на відміну від багатьох сучасних йому інтелектуалістів, не розглядає їх як нижчий вид розумових процесів і не знецінює їхнього значення в житті людини. Навпаки, він визнає їхню своєрідність, що виявилось в його вченні про «серце» людини.

Вибір способу життя, яке проходило переважно в мандрах, був для Г. Сковороди формою втілення його вчення. Позбавлений матеріальних інтересів, пов'язаних з організацією побуту, родини чи дому, він мав змогу відійти від другорядних, на його думку, життєвих клопотів, заглибитися в духовний пошук справжньої людини, досягти саморозкриття своєї божественної сутності і таким чином здобути щастя.

Людина у творах Г. Сковороди, «будучи глибоко індивідуальним і персоніфікованим єством, безоднею поривань, прагнень, вчинків, є водночас уособленням усього людства як планетарного явища. Тому не менше, ніж смисл земного існування особистості, Г. Сковороду цікавили осьові засади буття, основи світобудови, бо він мислив людину з космічним і божественним універсумами, до яких вона належить, линути за покликом своєї духовної природи і відкриваючи в собі божественне начало. Філософія Г. Сковороди – це філософія шляху, на якому вироблені культурою людства символи й знаки, дороговкази духовної довершеності і перертлення людини» [6, с. 4].

У вченні Г. Сковороди проблема самопізнання тісно пов'язана з формуванням смислу життя людини, пошуками цього смислу і його реалізацією у вчинках та помислах людини. Як зазначає В. Роменець, «самопізнання людини і світу (через Людину світ пізнає себе сам) завершується з'ясуванням сенсу буття макро- і мікрокосму, і цей сенс є головною мотиваційною підоймою вчинкових дій, спрямованих на утвердження людини в світі, усвідомлення нею своєї гідності. Залежно від визначення сенсу буття людина обирає спосіб життя, спосіб свого існування у світі – природному й соціальному, визначає відповідну стратегію дій» [5, с. 8].

Психологи стверджують, що саме буття у своєму ідеальному вияві вступає у суперечність з реальною поведінкою людини тоді, коли людина

знає цей сенс і більш-менш усвідомлює його суперечність зі своїм реальним життям, своїми діями. Усвідомлення цієї суперечності дає людині змогу коригувати свої вчинки, а за допомогою цієї корекції вдосконалювати саму себе і свої дії, спрямовувати їх до того, щоб більш ґрунтовно утверджуватися в житті. Психологія вчинку епохи Просвітництва зосереджує увагу на його мотиваційному визначенні. Зміст дії, вчинку людини цілком визначається їхньою мотивацією. Завершальним мотиваційним утворенням є сенс життя, тому він має вирішальний вплив на вчинкові дії людини. Свідома людина зазвичай прагне до повної, безкомпромісної тотожності, повної відповідності визначеного сенсу життя своїм вчинкам, досягаючи особистої цілісності.

Сенс життя, у розумінні Г. Сковороди – це досягнення щастя, стану «куражу» – сердечної веселості, коли людина всім задоволена, має душевний спокій, може споглядати й аналізувати в думках навколишній світ, шукати і знаходити своє місце у цьому світі. Цей душевний стан залежить від такого місця. Але знати його, а отже, і досягти такого душевного «куражу» людина може шляхом самопізнання через розкриття самої себе. Таке самопізнання передбачає розкриття глибинних підстав існування людини, своєрідне повернення «до джерел». У такому поверненні, вважає Г. Сковорода, «розкривається стратегія людського життя, внутрішній світ людини, стимулюються «сердечні веселощі», породжується «душевна міць». Це є підставою для спокою думки, формування справжнього серця, оживотворення душі».

Щиро співпереживаючи зі своїми земляками щастя своєї «матері України» і «тітки Малоросії», Г. Сковорода прагне своєю творчістю, своїм життєвим досвідом і прикладом ошчасливити всіх людей. Шлях до цього – пізнання своєї природи, свого обдаровання, свого «духа» і слідування за його покликом. Покликання – це голос душі, який спрямовує людину на поле діяльності, відповідне до її природних нахилів і здібностей. Тільки той, хто йде за голосом покликання, може знайти свою споріднену працю, своє місце в житті. Поняття спорідненості мислитель розтлумачує як діяльність «з Богом», «з природою», як «божественне пробудження», «Боже бажання», «природжене Боже благословення», «схильність», «те, до чого народжений», «до чого призначений Богом». Отже, Г. Сковорода розуміє «спорідненість» як природну схильність людини, що відповідає її «істинній» природі, і внутрішній поштовх до реалізації цієї схильності [4, с. 227].

«Споріднена праця», таким чином, здійснюється за внутрішніми стимулами людини, відповідає її здібностям, її справжній природі. Г. Сковорода характеризує справжнє життя як таку працю, яка приносить найбільший успіх і найвищу насолоду. Він переконаний, що праця без спорідненості, без покликання важча, ніж бездіяльність. Оскільки Г. Сковорода ототожнює поняття «Бог» і «справжня людина», і якщо розуміти Бога як відчужену людську сутність, то споріднена праця є справді

людською працею. Щоб бути щасливим, на думку українського мислителя, треба лише пізнати самого себе, свою «спорідненість» і в ній трудитися. У «спорідненій праці» відчужена людська сутність повертається людині.

Отже, вчення Г. Сковороди про «споріднену працю» є «спробою мислителя подолати відчуженість праці, адже він вчить досконало відрізняти працю, яка є природною потребою, від праці, перетвореної на засіб існування, нав'язаної зовні, тобто примусової праці». У його вченні коли праця не відчужена, то людина діє за внутрішньою потребою, відчуваючи себе здатною до певного виду діяльності. Людина Г. Сковороди «сердечно діяльна, і ця дійова сердечність сприяє обміну серцем, думками, добром, появі консенсусу між людьми. Таким шляхом Г. Сковорода мріяв ошасливити кожну людину, а тим самим і все суспільство. Єдиний шлях до цього мислитель бачив у самопізнанні, виявленні свого покликання – «спорідненої праці», коли людина, знайшовши саму себе, відчуває щастя й повноту життя» [4, с. 227–228].

Від того, що в суспільстві панує зазвичай «неспоріднена праця», вважає Г. Сковорода, серед людей так багато нещастя, несправедливості, суспільство подібне на механізм, де деталі не виконують своїх функцій. Мислитель вірить у те, що здійснення принципу «спорідненої праці» повинно привести до усунення наявних на той час соціальних та економічних перешкод, до суспільної гармонії і справедливості.

Оскільки в поняття «спорідненість» входить здатність до певного виду діяльності, то «споріднена праця» є працею людини відповідно до своїх здібностей. Природа й Боже благословіння наділяють її здібностями до цієї діяльності. Г. Сковорода мріяв «здійснити суспільний поділ праці відповідно до здібностей людини. Розмірковуючи про виховання, він указував на те, що здібності, покликання людини потрібно розвивати і це завдання він покладав на батьків як перших вихователів» [4, с. 228]. Водночас український мислитель розумів, що суспільні умови тяжіють над людиною, і, що не лише від неї самої залежить вибір її посади чи становища. Проте це не означає, що людина не має свободи вибору. Свобода людини, яка живе в суспільстві, проявляється в тому, що вона може і повинна знайти в собі «спорідненість», розкрити свою природу, пізнати саму себе. Однак «спорідненість» дається людині лише як покликання, зародковий таланти, який необхідно вдосконалювати і розвивати вихованням, навчанням і практикою. А це залежить від суспільного оточення, від умов, у яких живе і працює людина. Розкриваючи свою природу, своє покликання, людина розкриває в собі Божу волю, яка сильніша і мудріша від волі людської. Якщо людина не вибере заняття згідно з порадою Божої волі (а вона вільна у виборі), вона буде страждати сама і мучити своїх близьких. Загалом же від такого вибору буде страждати суспільство. Г. Сковорода схильний вважати, що людина, яка вибирає вид діяльності, глибоко вивчивши свої можливості та інтереси суспільства, не відступає від власної волі, а йде шляхом, яким

може принести більше користі іншим і сама мати більшу насолоду.

Будучи послідовником індивідуалізму, Г. Сковорода виступає проти зовнішньої рівності – ідеї, що набула визнання у XVIII ст. Він запитує: «Що є дурніше, як рівна рівність, яку дурні надарма пробують увести в світ?». Зовнішня рівність протилежна природі. Зовнішній рівності український мислитель протиставляє внутрішню рівність: «Бог подібний до великого водограю, що наповняє різні начиння відповідно до того, скільки яке вмістить води. Над водограєм напис: «Нерівна всім рівність». Люються з різних рурок різні начиння, що стоять довкруги водограю. Менше начиння має менше, але в тім рівне більшому, що так само повне». Останній каліка, відзначає Г. Сковорода, може бути так само щасливим, як найбільший улюбленець, бо принцип щастя для обох один і той самий: природженість, суто особисте покликання, правильне слідування своїй природі [2, с. 91].

Прихильник принципу народності у вихованні, Г. Сковорода переконаний, що виховання має відповідати інтересам народу, жититися з народних джерел і зберігатися в житті кожного народу. Мислитель висміює дворянсько-аристократичне виховання, плазування перед усім іноземним. Яскравий прихильник народної мудрості, він засуджує невігластво дворянської знаті, яка надавала перевагу іноземній мові перед рідною. Філософ переконаний, що передача виховання «найманім учителям», які є чужими звичаям і мові народу, серед якого вони працюють, суперечить природі людини, батьківським обов'язкам і громадянському обов'язку. Виховання – священний обов'язок батьків, на яких покладені такі завдання: «...головне у вихованні: 1) благо народити; 2) зберегти птенцеві младе здравіє; 3) навчити вдячності». Отже, Г. Сковорода переконаний, що виховання має бути всенародним; будь-яке «модне», «шляхетське, «аристократичне» виховання» – «сіє не є виховання і не є ученням», воно є «зброєю злоби», дає «скаженісті меча» до рук».

Особливого значення Г. Сковорода надає розумовій освіті, яка допомагає людині відшукати себе, зрозуміти навколишній світ і пізнати сутність щастя. Проте одного тільки розуму, одного тільки збагачення знаннями недостатньо, адже самі по собі знання не є добродієм. Засвоєння знань треба поєднувати з формуванням високих моральних якостей. Він відстоює рідну мову в школах, радить вивчати граматику, літературу, математику, фізику, механіку, музику, філософію, медицину, юриспруденцію, географію, іноземні мови, хімію, логіку, астрономію, землеробство, мораль.

Філософ був переконаний, що усвідомлювати істину найкраще самотійно, шляхом власної активності. На його думку, нерозумно випрошувати те, чого маєш сам досягнути. Тому він наполегливо закликає: «шукайте й обречуйте», наголошує на важливості розвитку свідомої ініціативи, творчого мислення, прагнення «самовільно і доброхотно» навчатися. У процесі навчання, зауважує він, необхідно враховувати

нахили і здібності дітей, їхні вікові та індивідуальні особливості, бо «навчатися до чого не народжений ... є нещастя шлях». На підтвердження слухності своєї думки Г. Сковорода наводить такий приклад: «Сокола навчиш швидко літати, але не черепаху. Орла в одну мить навчиш дивитися на сонце й забавлятися, але не сову... всяке діло доспіває, коли вона (природа) керує. Тільки не перешкоджай їй, а коли можеш, відвертай перешкоди й нібито прочищай їй дорогу: дійсно вона сама довершить чисто та вдатно... Яблуню не вчи родити яблука, вже сама природа навчила її...» [8].

До того ж Г. Сковорода радить правильно дозувати навчальний матеріал, викладати його доступно, точно, застосовувати наочність, пов'язувати теорію з практикою, навчання з життям. Серед методів навчання високо цінує лекцію, розповідь, а особливо розмову і бесіду. Запоруку успішного виховання бачить у любові до дітей, правильних настановах, викоріненні поганих звичок. Виховувати дітей, стверджує мислитель, слід не тільки словом, а й ділом, на прикладах, спираючись на норми і правила поведінки людей. Крім того, у процесі виховання слід вдаватися до переконувальних, привчати дітей критично аналізувати свої вчинки, дотримуватися твердого режиму, уникати надмірностей в одязі, їжі та житті.

Високо оцінюючи працю вчителя, український мислитель відзначає, що сила педагога в його знаннях, благородстві, любові до дітей, до своєї справи. Учитель є прикладом для інших, його шлях тернистий, але «труд сладкий, якщо ти до цього народжений» і наголошує, що «вчитель і лікар – це не вчитель і лікар, а тільки служебник природи, єдиної та справжньої й лікарки й учительки».

Звертаючись до проблеми практичного виховання, Г. Сковорода вважає, що його слід починати якомога раніше, максимально враховуючи психофізіологічні особливості дітей. Він визнає, що іноді важко пізнати природу малюка, але її треба пізнати. Для цього радить використовувати повсякденні спостереження за дитиною, її грою, відносинами з оточенням, за всім її життям. Тільки в такий спосіб можна глибоко вивчити задатки дитини і відповідно до них вибудовувати процес виховання.

Крім загальної вимоги щодо виховання, у творах Г. Сковороди знаходимо цілком слушні міркування з приводу таких складових, як моральне, трудове, фізичне, естетичне, розумове виховання. Наприклад, моральне виховання він пов'язував з формуванням у дитини чесності, скромності, справедливості, товариськості; велику увагу надавав дружбі, стверджуючи, що «друг – це наше друге я». Тому людина, в якій багато друзів, – найщасливіша.

Практика виховання Г. Сковороди цілком відповідає його теорії, яку він утілював у свою навчально-виховну діяльність у Харківському колегіумі. Особливо ж він «приклав свою педагогічну теорію» до свого учня М. Ковалинського: турбувався і про його здоров'я, звертав увагу на

естетичний розвиток, але переважно розвивав його розум. З цього приводу Д. Багалій писав: «Григорій (Савич) часто почав навідуватися до нього. І згідно з нахилами молодшої людини, розважати його музикою та читанням книжок, що давали привід для навчальних розмов, знайшовши в молодій людині серце, якого бажав, та природний хист, який любив, звернув увагу на удобрення розуму його та духу» [1, с. 12].

Отже, ідеї антропоцентризму, запропоновані Григорієм Сковородою, побудова навчально-виховного процесу на їхній основі, виховання мислячої, освіченої людини, здатної працювати на благо Вітчизни є актуальними і нині. Провідними ідеями, що їх проповідував мислитель, і які знайшли подальший розвиток в історико-педагогічній науці були кордоцентризм, пізнання себе, досягнення душевного спокою, виховання внутрішньої, істинної людини, гуманізм, вчення про «споріднену працю тощо.

Подальшого вивчення потребують проблеми натуралістичної парадигми розвитку української педагогічної думки у першій половині XVIII століття, морально-ціннісних орієнтирів у творчому доробку українських просвітників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалій Д. Украинский философ Григорий Савович Сковорода / Д. Багалій // Киевская старина. – 1895. – Т. 68. – С. 265–294.
2. Возняк М. С. Історія української літератури : в 2 кн. / М. С. Возняк. – 2-ге вид., випр. – Львів : Світ, 1994. – Кн. 2. – 560 с.
3. Костюк Г. С. Психологічні погляди Г. С. Сковороди / Г. С. Костюк // Нариси з історії вітчизняної психології (XVII–XVIII ст.). – К. : Рад. школа, 1952. – С. 100–187.
4. Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст. / НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича ; ред. М. В. Кашуба. – Львів : Логос, 1998. – 239 с.
5. Роменець В. А. Ідея самопізнання і смислу людського життя в творах Г. С. Сковороди / В. А. Роменець // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали : зб. наук. пр. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 8–18.
6. Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали : збірник наукових праць / АН України, Інститут філософії ; [відп. ред. В. М. Нічик]. – К. : Наукова думка, 1992. – 382 с.
7. Сковорода Г. Повне зібрання творів : в 2 т. / Г. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1972. – Т. 1. – 530, [2] с.
8. Сковорода Г. Повне зібрання творів : в 2 т. / Г. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 573 [2] с.
9. Сковорода Г. Собрание сочинений Г. С. Сковороды / Г. С. Сковорода. – СПб. : Типография Б. М. Вольфа, 1912. – Т. 1. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича.